

άφορμή που έκαμε τόν 'Ιωάννη νά πάρει τήν απόφαση ήταν άλλη.

30

Ύστερ' από τò ταξίδι του στη Δύση και τούς μάταιους κόπους που έκαμε για νά διασώσει τήν αὐτοτέλεια τῆς αὐτοκρατορίας (τò ταξίδι του στη Δύση έπιασε τρία χρόνια), ὁ 'Ιωάννης Παλαιολόγος, ἀπογοητευμένος, ἀναγκάστηκε νά συμμορφωθεί με τήν πραγματικότητα που δέ μπορούσε πιά νά τήν ἀγνοήσει. Οἱ Τοῦρκοι είχαν ἐξαπλωθεῖ σ' ὅλοκληρο τόν Αἴμο, προπάντων ὕστερ' ἀπό τή συντριβή τῶν Βουλγάρων στὸν "Εβρο («ὄν και Μαρίτζαν χυδαῖος κατονομάζει ὄχλος») που σημειώθηκε στὸ ἔτος 1371. Ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος κρατοῦσε ἀκόμα τή Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ πατέρας του τὸν είχε ὀρίσει διοικητὴ με βασιλικά δικαιώματα, και δὲν ήταν παρὰ μιά στιγμιαία ἀναλαμπή — ἓνα ἀπατηλὸ πυροτέχνημα μέσ' στὸ σκοτάδι τῆς νύχτας που είχε πιά ἐπικρατήσει — ἢ κατάληψη τῶν Σερρῶν ἀπὸ τὸν Μανουήλ. Ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ πράξη είχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐξευτελισθεῖ ὁ φιλότιμος και φιλόσοφος Μανουήλ και νά δείξει τήν εὐκολὴ γενναιοφροσύνη του ὁ 'Αμουράτης. Ὁ Σφραντζῆς μου διηγήθηκε τὸ χαρακτηριστικὸ ἐπεισόδιο :

«Ἐλθὼν δὲ ἐν τῇ Θεσσαλονίῃ ὁ βασιλεὺς κύρ Μανουήλ και ἀγάπην και φιλίαν είχε μετὰ τῶν ἀρχόντων και πρώτων τῆς πόλεως Σερρῶν, βουλήν ποιήσαντας ἵνα τοὺς φύλακας Τοῦρκους τοὺς φρουροῦντας τὸ φρούριον ἀποκτείνωσι και τὸ ἄστυ τῶ κύρ Μανουήλ δώσωσιν». Ὁ 'Αμουράτης θύμωσε και ἀπέιλησε ὅτι θὰ κυρίευε τή Θεσσαλονίκη. «Ἀκούσας δὲ τοῦτο ὁ κύρ Μανουήλ, και θεωρῶν ὅτι οὐκ ἐδύνατο ἀντιστῆναι τοσοῦτῳ στρατῶ εἰς δειλίαν και φόβον ἐνέπεσε, και μὴ ἔχων τι ἕτερον πρᾶξι φυγῆ τῇ σωτηρίᾳ ἐχρήσατο, θέλων ἐλθεῖν πρὸς τὸν πατέρα και βασιλέα ἐν τῇ πόλει. Ὁ δὲ πατὴρ διὰ τὸν φόβον τοῦ ἀμηρᾶ οὐκ ἤθελε δεχθῆναι αὐτόν». Τότε ὁ Μανουήλ σκέφθηκε νά πάει στὸν ἴδιο τὸν 'Αμουράτη για νά τοῦ ζητήσει «συγχώρησιν». «Ἐλθὼν δὲ ἐμπροσθεν τοῦ ἀμηρᾶ ὡμολόγει τὰ ὅσα ἀγνοῶν ἔπραξεν· οὗτος δὲ ὁ ἀσεβῆς φρόνιμος ὢν, και ἰδὼν τήν ὑποταγὴν ἦν ἔδειξεν ὁ κύρ Μανουήλ..., μετὰ εὐσπλαγχνίας μεγάλης ἐνηγκαλισάμενος κατεφίλει αὐτόν και χαρᾶς ἐμπλεως γέγονε». Κι' ἀφοῦ τὸν κράτησε τὸν Μανουήλ κάμποσες μέρες κοντά του — κ' ἔπιναν κ' ἔτρωγαν οἱ δυὸ τους και εὐθυμοῦσαν, ὅπως μοῦλεγε ὁ Σφραντζῆς — τοῦ εἶπε ὁ 'Αμουράτης πρὶν τὸν στείλει πίσω στη Θεσσαλονίκη: «Τζελεπῆ, γίνωσκε τοῦτο ἐκ τοῦ νῦν και ἐμπροσθεν. Διὰ τήν ὑποταγὴν ἦν ἔδειξες ἐλθὼν πρὸς με και ὁμολογήσας ἐνώπιον ἐμοῦ και τοῦ Θεοῦ τοῦ πάντα τὰ κρύφια τῶν ἀνθρώπων γινώσκοντος τὰ ἐσφαλμένα σοι, πληροφορήθητι τοῦτο ἀληθῶς· ὡς υἱὸν ἔχω ἀγάπην πρὸς σε. Πλὴν πρόσεχε ἐκ τοῦ νῦν και ἐμπρο-

σθεν, ἵνα μὴ τοιούτων ἔργων ἐπιχειρισθῆς, ὅτι μέγα σκάνδαλόν ἐστιν... Ἄρχου τῶν σῶν ἐν εἰρήνῃ, καὶ μὴ ζήτηί τὰ ἀλλότρια. Καὶ ἐὰν ἀνάγκη ἐστὶ σοὶ τις ὑπὲρ χρημάτων ἢ ἐτέρας συνδρομῆς χρήσεις, ἐγὼ πάντοτε ἔτοιμος ἔσομαι μετὰ χαρᾶς πληρῶσαι σοῦ τὴν αἴτησιν».

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Παλαιολόγος ὑποχρεώθηκε, ἀπὸ τὸ ἔτος 1373 καὶ πέρα, νὰ ὑπακούει στὸν Ἀμουράτη. Καὶ ὁ Ἀμουράτης, ἔστω κι' ἂν δὲν εἶχε μπεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη πρὸ τὴν προστάτευαν τὰ τεῖχη της, εἶχε ἀπὸ τότε τὸ δικαίωμα νὰ φωνάζει τὸν αὐτοκράτορα καὶ νὰ τὸν παίρνει μαζί του στὶς ἐκστρατεῖες του. Δὲν τὴν χρειαζόταν, βέβαια, τὴ στρατιωτικὴ του ἐνίσχυση. Τοῦ ἄρεσε, ὁμως, νὰ χεὶ πλάϊ του τὸν διάδοχο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἡρακλείου. Ἔτσι, στὸ ἴδιο ἔτος 1373, πῆρε ὁ Ἀμουράτης τὸν αὐτοκράτορα μαζί του γιὰ νὰ καταστείλει μιὰν ἀποστασία δικῶν του σατραπῶν στὴν Ἀσία. Καὶ ὁ Ἀμουράτης ἀφῆκε ἀναπληρωτὴ του καὶ διοικητὴ — «τζελεπῆ» — στὴν Εὐρώπη τὸν γιό του Μωσῆ, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτωρ ἀφῆκε ἀναπληρωτὴ τὸν Ἀνδρόνικο. «Αὐτοὶ δὲ οἱ νέοι αὐθεντόπουλοι εὐκαιρίαν εὐρόντες» (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Σφραντζῆς) «καὶ εἰς ἄκρον φιλιωθέντες..., ἀπεστάτησαν κατὰ τῶν πατέρων αὐτῶν... Μαθόντες δὲ τοῦτο ἐν τῇ Ἀσίᾳ ὁ ἀμηρᾶς καὶ ὁ βασιλεὺς λίαν ἐλυπήθησαν καὶ ἠγανάκτησαν... Ὡς δὲ τὰ τῆς Ἀσίας διώρθωσαν καὶ εἰρήνευσαν, περάσαντες ἦλθον εἰς τὴν Εὐρώπην, καὶ στρατὸν εὐθέως οἰκονομήσαντες ἔστειλαν κατὰ τῶν ἀποστατησάντων υἱῶν... καὶ τοὺς αὐθεντοπούλους ἐν τινι φρουρίῳ τοῦ Διδυμοτείχου καταφυγόντας ἐπίασαν. Καὶ ὁ ἀμηρᾶς εὐθύς τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἀπεκεφάλισεν» (ὅπως ἐξακρίβωσα, τὸν τύφλωσε, καὶ ὁ Μωσῆς, ἀπὸ τὶς κακώσεις πρὸς ἔπαθε, πέθανε), «ὁ δὲ βασιλεὺς θέλων καὶ μὴ θέλων διὰ τὸν φόβον τοῦ ἀμηρᾶ τὸν δεσπότην κύρ Ἀνδρόνικον τὸν υἱὸν αὐτοῦ τῶν ὀφθαλμῶν ἐστέρησε καὶ ἐν τοῖς πύργοις τοῖς λεγομένοις Ἀδαμαντίδες πλησίον Βλαχερνῶν ἀπέκλεισε... Καιροῦ δὲ τινος παρελθόντος τινὲς τῶν ἐνδόξων καὶ εὐγενῶν Χριστιανῶν καὶ Ἀγαρηνῶν τοῦ ἀμηρᾶ δεηθέντες γράψαι πρὸς τὸν βασιλέα κύριον Ἰωάννην ἵνα τὸν δεσπότην κύριον Ἀνδρόνικον τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἐλευθερώσῃ· ὃ καὶ ἐγένετο».

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χάσει ὁ πρωτότοκος Ἀνδρόνικος τὰ δικαιώματα τῆς διαδοχῆς. Πάντως, τὴν ὄρασή του — ὅπως πληροφορήθηκα ἀπὸ ἀξιόπιστη πηγὴ — δὲν τὴν ἔχασε ἀπόλυτα. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος δὲν ἦταν σκληρός. Μολονότι ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε τόσο βαρεῖα ἀμαρτήσῃ ἀπέναντί του (καὶ μάλιστα δυὸ φορές), τὸν λυπήθηκε ὁ Ἰωάννης. Ὁ Ἀμουράτης τοῦ ζήτησε νὰ βγάλει τὰ μάτια ὄχι μόνο τοῦ Ἀνδρόνικου, ἀλλὰ καὶ

τοῦ μικροῦ Ἰωάννου, τοῦ ἐγγουοῦ του καὶ γιοῦ τοῦ Ἀνδρόνικου. Ὡστόσο, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, μολονότι φοβόταν τὸν Ἀμουράτη, ἔδωσε τὴν ἐντολὴ νὰ βλαβοῦν κάπως τὰ μάτια τοῦ γιοῦ του καὶ τοῦ ἐγγουοῦ του, χωρὶς ὅμως νὰ χάσουν τὸ φῶς τους.

Στὸ ἔτος 1376, ὁ Ἀνδρόνικος, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Γενουατῶν τοῦ Γαλατᾶ, κατάφερε νὰ ἐκθρονίσει τὸν πατέρα του Ἰωάννη καὶ νὰ φυλακίσει κι' αὐτὸν καὶ τὸν ἀδελφὸ του Μανουήλ. Εὐτυχῶς, δὲν τοὺς ἔβγαλε τὰ μάτια. Κ' ἔμεινε τρία χρόνια αὐτοκράτωρ ὁ σφετεριστὴς τοῦ θρόνου. Ὡστόσο, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Μανουήλ ἐδραπέτευσαν ἀπὸ τὴ φυλακὴ καὶ κατάφεραν νὰ ἐκτοπίσουν τὸν Ἀνδρόνικο. Ὁ Ἰωάννης ἀνάλαβε πάλι τὰ αὐτοκρατορικά του δικαιώματα, ἀλλὰ ὡς φόρου ὑποτελῆς στὸν ἀμηνᾶ. Ὁ Ἀνδρόνικος δὲν τιμωρήθηκε. Τάφτιαξε μὲ τὸν ἀμηνᾶ καὶ ἀνάκτησε τὰ δικαιώματά του. Ἔτσι, μὲ τὴν ἐγκριση τοῦ Ἀμουράτη, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ἀνάθεσε στὸν Ἀνδρόνικο τὴ διοίκηση τῶν τοποθεσιῶν τῆς Θράκης ποὺ ἐξακολουθοῦσαν συμβολικὰ ν' ἀνήκουν στὴν αὐτοκρατορία, ἔστειλε τὸν Μανουήλ ξανά στὴ Θεσσαλονίκη, καί, στὸ ἔτος 1383, ἐτοποθέτησε δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ τὸν τρίτο γιό του Θεόδωρο, τὸν πρῶτο Παλαιολόγο ποὺ ἦρθε νὰ διοικήσει στὸν Μορέα τὶς βασιλικὲς κτήσεις. Ὁ Μανουήλ δὲν ἔμεινε στὴ Θεσσαλονίκη παρὰ μόνου ὡς τὸ ἔτος 1387 ποὺ τὴν πῆραν οἱ Τούρκοι.

Πρὶν πεθάνει ὁ ἄτυχος Ἰωάννης Παλαιολόγος, γνώρισε καὶ ἄλλες δοκιμασίες. Τὸν Ἀμουράτη — «ἀεὶ εἰς τὰ πάντα καλῶς πολιτευόμενον», ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Σφραντζῆς — τὸν διαδέχθηκε ὁ γιός του Μπαγιαζήτης (ὁ Παιαζήτης, ὅπως προτιμοῦσε νὰ τὸν ὀνομάζει ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης). Ὁ Ἀμουράτης, συντρίβοντας στὴ φοβερὴ μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου (στὸ ἔτος 1389) τοὺς Σέρβους, ἔπεσε στὸ πεδίο τῆς μάχης. Τὸν σκότωσε ὁ Μίλος Ὁμπιλιτς, ὁ ἥρωας τῶν νικημένων. Γιὰ νὰ μειώσει ἀκόμα περισσότερο τὴν ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία, ὁ βασιλεὺς Μπαγιαζήτης βόηθησε τὸν ὁμόνυμο ἐγγονὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου (τὸν γιό τοῦ Ἀνδρόνικου ποὺ εἶχε πιά πεθάνει) νὰ ἐκτοπίσει ἀπὸ τὸ θρόνο τὸν παπποῦ του. Ὡστόσο, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ ἀποφασιστικοῦ Μανουήλ, ὁ Ἰωάννης ἀνέβηκε πάλι στὸ θρόνο γιὰ νὰ ζήσει τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς βασιλείας καὶ τῆς ζωῆς του. Γιὰ ν' ἀνεχθεῖ, ὅμως, ὁ Μπαγιαζήτης τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Ἰωάννου, ἔπρεπε νὰ δεχθοῦν κι' αὐτὸς καὶ ὁ γιός του Μανουήλ νὰ ὑποστοῦν τὸν πιὸ μεγάλο ἀπ' ὅλους τοὺς ἐξευτελισμούς.

Στὴν Ἀσία — αὐτὸ ἦταν ἓνα θαῦμα — κατάφερε νὰ κρατηθεῖ ἐλεύθερη καὶ ἀπόρθητη, ὑπακούοντας στὸν αὐτοκράτορα, μιὰ μο-

ναδική πόλη, ή Φιλαδέλφεια. 'Η θάλασσα τῶν Τούρκων είχε κατακλύσει τὰ πάντα· ὥστόσο, ή Φιλαδέλφεια, σάν ὑπερήφανο νησί πού τὸ χτυποῦσαν ἀπ' ὄλες τὶς μεριές τὰ πιὸ ἄγρια κύματα, ἔμενε ἀκατάβλητη. Ἦρθε, ὁμως, ή ὦρα γιὰ νὰ πέσει. Κ' ἔπεσε μὲ τὸν πιὸ δραματικὸ τρόπο· ή ἱστορία τοῦ κόσμου ἦταν στὸν τρόπο πού διάλεξε ἀπόλυτα πρωτότυπη. 'Ο Μπαγιαζήτης ἔβαλε τὸν ἴδιο τὸν Μανουήλ Παλαιολόγο νὰ κάμει τὴν τελικὴ ἔφοδο. 'Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ἔχει περιγράψει, μὲ λόγια λιτὰ καὶ ψυχρά, πού ὥστόσο δείχνουν τὸν ὑπερήφανο Ἀθηναῖο, τὸ τραγικὸ ἐπεισόδιο :

«Παιαζήτης δὲ ὁ Ἀμουράτεω, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς Ἑλλήνων βασιλεῖς ἐνάγοντας ἐς τοῦτο, ἐστρατεύετο ἐπὶ Φιλαδέλφειαν πόλιν Ἑλληνίδα. Ἐριζόντων γὰρ τῶν βασιλέων Βυζαντίου» (ὁ Χαλκοκονδύλης ἐννοεῖ τὴν ἐριδα ἀνάμεσα στὸν Ἰωάννη καὶ τὸν ὁμώνυμον ἔγγονό του) «ἠτεῖτο αὐτοὺς καὶ Φιλαδέλφειαν, οἱ δὲ ἔφασαν ἀποδοῦναι. Ὡς δὲ ἄγγελον ἐπιπέμποντος τοῦ βασιλέως Ἐμμανουήλου, ὅπως τοῦ λοιποῦ παραδόντες σφᾶς τῷ Παιαζήτῃ δέχοιντο ἄρχοντα καὶ ἄρμοστήν Τουρκον, οὐκ ἔφασαν ἐκόντας εἶναι καταπροδοῦναι σφᾶς τῷ βαρβάρῳ. Καὶ τὸ ἐντεῦθεν ἐπολιόρκει Φιλαδέλφειαν Παιαζήτης, ἔχων καὶ τοὺς Ἑλλήνων βασιλεῖς. Οἱ δὲ ἀριστεῦσαί τε αὐτοῦ λέγονται, καὶ ἀναβάντες οὗτοι πρῶτον εἶλον τὴν πόλιν. Οὕτω μὲν οὖν ἐάλω Φιλαδέλφεια ή τῆς Λυδίας πόλις εὐνομουμένη Ἑλληνίς».

Ἐπάρχουν πολλοὶ πού ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ ἐπεισόδιο αὐτό, τὸ τραγικὸ καὶ μεγάλο, ἀνήκει στὴ σφαῖρα τοῦ μύθου καὶ ὄχι τῆς ἱστορίας. 'Ο Λαόνικος — ὅταν, μετὰ τὸ 1440, τὸν γνώρισα στὸν Μυστρά — ὑποστήριζε, μὲ τὸ ἀκατάβλητο νεανικὸ του πείσμα, ὅτι τὸ ἐπεισόδιο ἦταν πραγματικὸ.

31

Στὸ ἔτος 1391 πέθανε ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος. Πῶς κατάφερε ν' ἀνθέξει ὡς τότε; Δὲν ἤθελε νὰ συμβασιλεύει μὲ τὸν πεθερό του Ἰωάννη Καντακουζηνό· ὥστόσο, ἀναγκάστηκε νὰ βασιλεύσει ὡς ὑποτελὴς τῶν Τούρκων. Τὸν Ἰωάννη διαδέχθηκε ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος. 'Ο πρεσβύτερος ἀδελφός του Ἀνδρόνικος πού εἶχε συμφιλιωθεῖ μὲ τὸν πατέρα του εἶχε πεθάνει. 'Ο Μανουήλ ἐξακολουθοῦσε νὰ βασιλεύει στὸ ἔτος 1417, ὅταν συνειδητοποιήθηκε μέσα μου ή Ἑλληνικὴ μου καταγωγὴ.

Τὴν ἀνοδο τοῦ Μανουήλ στὸ θρόνο τὴ χαιρέτισε ὁ Δημήτριος Κυδῶνης σάν ἓνα μεγάλο ἠθικὸ γεγονός. Μονάχα τὸν σφετεριστὴ τοῦ θρόνου Ἀνδρόνικο δὲ δέχθηκε ὁ ἔξοχος Κυδῶνης νὰ ὑπηρετήσῃ. 'Ο Ἀνδρόνικος τοῦ πρότεινε νὰ μείνει πλάϊ του στὸ παλάτι καὶ νὰ ἐξακολουθήσῃ ἀσκώντας τὰ ἴδια ὑψηλὰ χρέη πού εἶχε ἀσκήσῃ

πλάϊ στον Ἰωάννη Καντακουζηνό και στον Ἰωάννη Παλαιολόγο. Ὁ Κυδώνης ἀρνήθηκε. Ἀδιαφορώντας για τις κυρώσεις που θά μπορούσαν νά ναι σκληρές, ἔστειλε — ὅπως εἶχε ὁ ἴδιος διηγηθεῖ στο δάσκαλό μου — τήν ἀκόλουθη γραπτή ἀπάντηση στον τύραννο: «Ἐγὼ τῶν σοι δουλευόντων οὐκ ἂν ποτε γενοίμην ἕως ἂν σωφρονῶ, ἐπεὶ μήδ' ἔστιν ὁ με πρὸς τήν ἀτιμίαν ταύτην συνελάσειεν ἂν».

Τὸν Μανουήλ τὸν ἀγαποῦσε ὁ Κυδώνης πολὺ και τὸν ἐθαύμαζε. Ὡστόσο, κι' αὐτὸν τὸν εἶχε πολλές φορές νουθετήσει. Ὄταν, ὕστερ' ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τῶν Σερρῶν, εἶχε ψυχραθεῖ ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος με τὸν γιό του Μανουήλ, ὁ Κυδώνης ἔδωσε στον Μανουήλ (ὅπως διηγήθηκε στο δάσκαλό μου) συμβουλές σαν κι' αὐτές: «Μόνον ἐπάνηκε και δείξον σαυτὸν εἶκειν ἐγνωκότα πατέρι τε και βασιλεῖ, και οἷς κελεύει σε βουλόμενον ὑπακούοντα φαίνεσθαι... Ταυτὶ δὲ οὐχ ὡς διὰ σοφίαν ἀξιῶν σοι συμβουλεύειν προήχθην εἶπεῖν, ἀλλ' ἀχάριστον ἠγησάμενος αἰτήσαντα δεσπότην γνώμης ἀποστρεφῖν». Εἶχε ζητήσει ὁ ἴδιος ὁ σοφὸς Μανουήλ, πολὺ νέος ἀκόμα στην ἡλικία, τὴ γνώμη τοῦ σοφοῦ Δημητρίου Κυδώνη. Ὁ Μανουήλ, ἄλλωστε, ἤξερε — και τὴ γνώση αὐτὴ τὴ διατήρησε και ὅταν εἶχε χρόνια αὐτοκράτωρ — ὅτι κανένας ἄνθρωπος, ἔστω κι' ἂν εἶναι βασιλεὺς ἢ σοφός, δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σαν κάτι ξεχωριστό, σαν ἄνθρωπο ἀλάθητο και ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ δεχθεῖ μιὰ συμβουλή. Στο βιβλίο του «Ὑποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς» (τις ὑποθήκες αὐτές τις ἔχει ἀπευθύνει στο γιό του και διάδοχο Ἰωάννη) ὑπάρχουν σοφές και ὠραῖες φράσεις. Μιὰ που μου ἔκαμε μεγάλη ἐντύπωση εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «Νομοθέτης μὲν ὁ βασιλεὺς, και κριτῆς τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀναδέδεικται, ἀνθρώπων ἄνθρωπος ὢν, θνητὸς θνητῶν, μηδὲν πλέον ἔχων ἢ σχῆμα». Ἡ ὠραία αὐτὴ φράση μου θύμιζε τὸν ἀπόστολο Πέτρο που, σηκώνοντας τὸν Κορνήλιο που «πεσῶν ἐπὶ τοὺς πόδας προσεκύνησεν» αὐτόν, τοῦ εἶπε: «ἀνάστηθι· καγὼ αὐτὸς ἄνθρωπος εἰμί». Ἄλλες φράσεις τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ που μου ἔχουν βαθειὰ ἐντυπωθεῖ εἶναι οἱ ἀκόλουθες: «Νομίζω πάντας ἂν φάναι ἡλίθιον ἄνθρωπον εἶναι τὸν νομίζοντα ἀλλότριον παντάπασιν ἄνθρωπον εἶναι... Κοινὴ γὰρ ἡ φύσις, και πᾶσιν ἕδαφος ἓν, και ὄροφὴ μία, και ἓν τι φῶς, και εἰς ἀήρ ἐφήπλωται παρὰ τοῦ δημιουργοῦ».

Ὄταν ὁ Μανουήλ ἐγινε αὐτοκράτωρ, ὁ Δημήτριος Κυδώνης, μεγάλος πιά στην ἡλικία, ἦταν τόσο κουρασμένος ἀπὸ ἓνα πρόσφατο ταξίδι του που δὲ μπόρεσε νὰ σπεύσει ἀμέσως στο παλάτι για νὰ τὸν συγχαρεῖ. Τοῦ ἔστειλε, ὅμως, ἓνα σύντομο ὠραῖο γράμμα που τελειώνει με τις φράσεις: «Εἰ μὲν οὖν οἷός τ' ἦν βαδίζειν αὐτὸς ἂν ποσὶ χρώμενος ἔτρεχον τὴν θείαν ὀψόμενος κεφαλὴν· ἐπεὶ δὲ μοι

διὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὸν πλοῦν τὸ σῶμα ὑπώλισθε, μικρὸν ἀνα-
λαβὼν ἑμαυτὸν ἦξω, προσερῶν μὲν, τὸ πάλαι θρυλλούμενον δὴ
τοῦτο, τὸν φιλόσοφον βασιλέα, ἀκουσόμενος δὲ καὶ ἄ-
παρὰ τοιούτου στόματος εἰκὸς ἀκούσεσθαι φιλήκοον ἄνδρα».

Κ' ἦταν ἀληθινὸς φιλόσοφος ὁ Μανουήλ· τὰ σύγγράμματά του
εἶναι διδακτικά καὶ σπουδαῖα. Βασιλεύς, ὅμως, πραγματικὸς — ἂν
καὶ ἡ φύση του τὸν ἔταξε νᾶναι καὶ τὰ δυὸ — δὲ μπόρεσε νὰ γίνῃ
παρὰ μόνον στὶς σπάνιες ἐκεῖνες στιγμὲς ποὺ οἱ περιστάσεις καὶ ἡ
γενναῖα του καρδιά τοῦ τὸ ἐπέτρεψαν.

Ὁ Ἰωάννης Δούκας Βατάτζης, ὁ ἰσχυρὸς βασιλεύς, εἶχε πεί-
κάποτε (ὅπως μᾶς λέει ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης): «Μόνον γὰρ ἄ-
πάντων ἀνθρώπων ὀνομαστότατοι βασιλεὺς καὶ φιλόσοφος». Ὁ
Πλάτων εἶχε ζητήσῃ νὰ φιλοσοφοῦν οἱ βασιλεῖς καὶ νὰ βασιλεύουν
οἱ φιλόσοφοι. Καὶ βόηθησε ὁ Πλάτων στὴ Σικελία τὸν θρυλικὸ βασι-
λέα φιλόσοφο Δίωνα, τὸν ἀγαπημένον του μαθητὴ. Ὡστόσο ὁ Δίων
δὲν εἶχε τύχη, κ' ἡ φιλοσοφία δὲν τὸν βόηθησε ἀποτελεσματικά.
Οὔτε ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος, μολονότι ἐβασίλευσε ὡς τὸ ἔτος
1425 καὶ πέρασε, βασισμένος στὴ φιλία καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ
ἀμνηρᾶ Μωάμεθ, μερικὰ ἡρεμα χρόνια, δὲ μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ τυ-
χερός. Πρὶν ἀπὸ τὸν Μωάμεθ, εἶχε νὰ κάνει μὲ τὸν Μπαγιαζήτη, καὶ
μετὰ τὸν Μωάμεθ μὲ τὸν δεῦτερον Ἀμουράτη.

Ὁ Μανουήλ γνώριζε καλὰ τὸν Μπαγιαζήτη. Ἐζήσῃ χρόνια
πλάϊ του πρὶν γίνῃ αὐτοκράτωρ. Ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας (μο-
λονότι μὲ φιλοξένησε ἀρκετοὺς μῆνες στὴ Λέσβο, δὲ θυμᾶμαι καλὰ
ἂν λεγόταν Μιχαήλ ἢ ἦταν ἄλλο τὸ Χριστιανικὸ του ὄνομα), ὁ
Μανουήλ, ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του Ἰωάννης, ἦταν στὴν Προῦσα
μὲ τὸν Μπαγιαζήτη, καὶ «μαθὼν τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ
διὰ νυκτὸς φυγὰς ᾤχετο» κ' ἔσπευσε στὴν Κωνσταντινούπολη.
«Ὁ δὲ τύραννος» (ὁ Μπαγιαζήτης) «μαθὼν τὸν θάνατον τοῦ βα-
σιλέως καὶ τὴν φυγὴν τοῦ Μανουήλ ἠνιᾶτο καὶ ἐδυσχέραине, καὶ
κατὰ τῶν οἰκείων ἐμαίνετο πῶς διέδρα καὶ οὐδεὶς αὐτὸν ἔγνω· ἠβού-
λετο γὰρ θανατῶσαι αὐτόν, εἴ ἐν χερσίν ἔτυχεν ὦν». Κ' ἔστειλε ὁ Μπα-
γιαζήτης μηνύματα στὸν Μανουήλ, ἀπαιτώντας πράγματα ποῦ,
ἂν τὰ δεχόταν, θὰ τὸν ἐξευτέλιζαν. Καὶ τοῦ παράγγειλε: «εἰ οὐ βού-
λει ποιῆσαι καὶ δοῦναι ὅσα σοι προστάττω, κλείσον τὰς θύρας τῆς
πόλεως, καὶ βασίλευε ἐν μέσῳ αὐτῆς· τὰ δὲ ἐκτὸς αὐτῆς ἐμὰ πάντα
εἰσίν».

Ὁ φοβερὸς Μπαγιαζήτης σκέφθηκε ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νὰ πάψῃ
νὰ χρησιμοποιοεῖ ὡς ὄργανά του ξένους ὑποτελεῖς ἡγεμόνες καὶ ὅτι
θάπρεπε πιά ὅλες οἱ πόλεις καὶ χῶρες νὰ καταληφθοῦν καὶ νὰ διοι-
κηθοῦν ἀπὸ Ὀθωμανούς. Καὶ κάλεσε, στὸ τέλος τοῦ 1393 ἢ στὶς

άρχες τοῦ 1394, τοὺς Χριστιανοὺς ἡγεμόνες νὰ παρουσιασθοῦν μπροστά του στὶς Σέρρες, ὅπου βρισκόταν τότε. Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ καὶ ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος, ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρά, ἀναγκάσθηκαν νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὴν προσταγὴ τοῦ ἀμηνᾶ. Ὁ Μπαγιαζήτης ἀνάγγειλε ἡρεμα καὶ ὠμὰ στοὺς φιλοξενουμένους του ὅτι ἀποφάσισε νὰ πάρει ὄχι μόνο τὶς χῶρες τους, ἀλλὰ κι' αὐτὰ τὰ κεφάλια τους.

Τὸ τραγικὸ αὐτὸ περιστατικὸ τὸ διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ στὸν Ἐπιτάφιο Λόγο ποὺ ἔγραψε γιὰ τὸν ἀδελφό του καὶ δεσπότη τοῦ Μυστρά Θεόδωρο. Ὁ Θεόδωρος πέθανε στὸ ἔτος 1407. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔγραψε τὸν Ἐπιτάφιο Λόγο – ἓνα ὀλόκληρο βιβλίο ποὺ περιέχει πολλὰ ἱστορικὰ καὶ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα – λίγο ἀργότερα. Ὁ λόγος ἀπαγγέλθηκε στὸν Μυστρά, στὴν ἐπιμνημόσυνη τελετὴ τοῦ ἔτους 1409, ὕστερ' ἀπὸ μιὰ σύντομη εἰσήγηση τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ, τοῦ Πλήθωνος. Τὸ μισὸ λόγος τὸν ἀπάγγειλε ὁ νεαρῶτατος ἱερομόναχος Ἰσίδωρος (ποὺ ἔγινε ἀργότερα μητροπολίτης Κιέβου καὶ καρδινάλιος), καὶ τὸν ἄλλο μισὸ τὸν ἀπάγγειλε ὁ Δημήτριος Γαζῆς, φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ δεσπότη Θεοδώρου.

Στὸν Ἐπιτάφιο, λοιπόν, Λόγο γιὰ τὸν ἀδελφό του, γράφει ὁ Μανουήλ ὅτι ὅλοι ὅσοι πῆραν τὴν πρόσκληση τοῦ φοβεροῦ Μπαγιαζήτη (ὁ αὐτοκράτωρ συνήθιζε νὰ τὸν γράφει Παγιαζίτη) ἤξεραν καλὰ ὅτι τὸ ν' ἀνταποκριθοῦν στὴν πρόσκληση καὶ νὰ πᾶνε στὶς Σέρρες ἦταν «κινδύνου μεστόν». «Οὐδὲ γὰρ ἠγνόουν τὸν ἄνδρα... Τὸ δὲ μὴ τοῖς τούτου προσταγμασιν εἶκειν πολλῶ χαλεπωτέρου κινδύνου... Καὶ διὰ ταῦτα, κακοῦ κακὸν προελόμενοι, ἤπτοντο τῆς ὁδοῦ, θεῶ τὸ κατ' αὐτοὺς ἐπιτρέποντες, καὶ σὺν ἐλπίσιν ὀδεύοντες». Ἔτσι βρέθηκαν καὶ οἱ δυὸ ἀδελφοί, ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ δεσπότης, στὶς Σέρρες, ὑπακούοντας στὴν πρόσκληση ποὺ ἦταν διαταγὴ. Οἱ διαθέσεις τοῦ Μπαγιαζήτη φάνηκε ἀμέσως ὅτι ἦταν φοβερές. «Οὕτω τοιγαροῦν διακείμενος, βούλευμα δέχεται· οὐκ ἔρῳ γε ὑπὸ τίνων· ἔστω δὲ ὑπὸ τοῦ δαίμονος, ὃν ἐπὶ τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἔφερον· ἀποκτεῖναι μὲν ἡμᾶς, καὶ τὴν ἡμετέραν πᾶσαν οἰκίαν, ἀποκτεῖναι δὲ τοὺς τοὺς εὐσεβῶν ἄρχοντας...· ἴν' ὡς ἔφασκε, τὸν χῶρον αὐτοῦ καθάραντος ἐκ τῶν ἀκανθῶν, ἡμᾶς δὴ λέγων, ἐξῆ τοῖς τοῦδε παισὶ μὴ τοὺς πόδας αὐτῶν αἱμάττειν ἐν τῷ τῶν Χριστιανῶν κατορχεῖσθαι. Ἄλλ' ἐκεῖνος μὲν τοιαῦτα ἐβουλεύετο· τῷ δ' ἀληθινῷ δεσπότη καὶ οὐ μισθωτῷ ποιμένι οὐ ταῦτα περὶ τῶν προβάτων ἐδόκει. Ἐκεῖνος μὲν γὰρ τῷ στρατηγῷ, εὐνοῦχος δ' οὗτος ἦν, προσέταττεν ἡμᾶς ἀνελεῖν νύκτωρ, καὶ μηδαμῶς ἄλλως πράξαι· εἰ δὲ μὴ, ἠπειλήσεν αὐτῷ θανάτου τιμήσειν. Ἄλλ' ὁ Θεὸς ἐπέταττεν αὐτῷ μηδαμῶς τοῦτο πράξαι... Ὁ δὴ μαθὼν ὁ φονεὺς » (δηλαδή ὁ Μπαγιαζήτης ποὺ

ἀποφάσισε τὸ φόνο), «ἀντὶ τοῦ κακῶς ποιῆσαι τὸν παρήκρον, ὁ δὲ αὐτῷ καὶ χάριτας ὠμολόγει...». Ὁ Μπαγιαζήτης εἶχε μετανοήσει καὶ ἀλλάξει γνώμη. Καὶ περιορίσθηκε, ἀφίνοντας τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ νὰ γυρίσει στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν δεσπότη Θεόδωρο τὴν Πελοπόννησο πού ἔνα σημαντικό τμήμα τῆς ἦταν ἔδαφος τοῦ δεσποτάτου. Ἀνάγκασε μάλιστα τὸν Θεόδωρο νὰ παραδώσει σὲ Τούρκους ταχυδρόμους γράμματα πού νὰ διατάζουν ὅσους διοικοῦσαν τὰ κάστρα νὰ τὰ παραδώσουν στὶς Τουρκικὲς δυνάμεις πού θάστελνε. Ὁ Θεόδωρος ἔπρεπε νὰ περιμένει ὥσπου νὰ ἐκτελεσθεῖ ἡ ἐντολὴ του καὶ παραδοθοῦν τὰ ὠραῖα μας κάστρα. Ἀπὸ τὴν ὥρα αὕτῃ ἀρχίζουν οἱ ἡρωϊκὲς ἀντιστάσεις τῶν ἀπελπισμένων Παλαιολόγων. Ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος κατάφερε ν' ἀποδράσει καὶ νὰ φθάσει στὴν Πελοπόννησο πρὶν ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ ἀμειβᾶ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ τουρκικὸ στράτευμα πού εἶχε διαταχθεῖ νὰ καταλάβει τὰ κάστρα μας.

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, γράφοντας γιὰ τὸ ἐπεισόδιο αὐτό, λέει: «Ὁ μὲν οὖν τῆς Σπάρτης ἡγεμῶν..., ἀποδρὰς νυκτὸς ὄχθετο ἐς Πελοπόννησον, ὡς ἦν ἐπίη, ἀμυνόμενος ἢ ἡδύνατο τὰ κράτιστα... Ἀγγελία δὲ ἀφίκετο αὐτῷ ὡς οἱ Παῖονες ἡγουμένου Σιγισμούνδου Ρωμαίων βασιλέως τε καὶ αὐτοκράτορος καὶ Κελτοὶ καὶ Γερμανῶν οὐκ ὀλίγοι συνελέγησαν ὡς ἐπ' αὐτὸν ἐπιόντες, καὶ τὸν τε Ἴστρον παρασκευάζοντο διαβῆναι, καὶ Δάκας δέ, γένος οὐκ ἀγενές, ἔχοιεν μετ' αὐτῶν... Σιγισμοῦνδος δὲ οὗτος ὁ ἐπὶ Παιαζήτη στρατευόμενος ἡγεμῶν τε Γερμανῶν τὴν ἀρχὴν ἐτύγχανεν ὦν, περὶ Βιέννην τὴν πόλιν τὰ πολλὰ διατρίβων, καὶ χώρας τῶν ταύτῃ Γερμανῶν ἀρχῶν οὐ φαύλης. Παιόνων μετὰ ταῦτα προσαγομένων σφίσιν αὐτὸς βασιλεύς τε ἅμα καθεστήκει Παιόνων καὶ τῆς Γερμανῶν χώρας ἡγεμῶν».

Δὲ νομίζω ὅτι εἶχε δίκιο ὁ Χαλκοκονδύλης, ὅταν γράφει ὅτι τὴν εὐχάριστη εἶδηση γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐκστρατείας τοῦ γενναίου Σιγισμούνδου τὴν ἔλαβε ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος μόλις γύρισε στὴν Πελοπόννησο. Ἡ ἐκστρατεία αὕτῃ — ἡ πιὸ χριστιανικὴ σταυροφορία πού γνώρισε ἡ ἱστορία — ἀρχισε στὸ ἔτος 1396. Καὶ μέσ' στὸ ἴδιο αὐτὸ ἔτος σημειώθηκε δυστυχῶς καὶ τὸ τραγικὸ τῆς τέλους. Οἱ Τούρκοι (πού καὶ στὰ ἔτη 1387 καὶ 1388 εἶχαν μπεῖ στὴν Πελοπόννησο καὶ εἶχαν λεηλατήσῃ ὀρισμένα τῆς τμήματα) βρῆκαν στὸ ἔτος 1395 κ' ἕνα ὠραῖο πρόσχημα γιὰ νὰ περάσουν τὸν ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου. Ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος εἶχε παντρευτεῖ μιὰ κόρη τοῦ Νέριου Ἀτσαγιόλι πού εἶχε γίνῃ δούξ τῶν Ἀθηνῶν κ' εἶχε μάλιστα μεταφέρει στὴν Ἀκρόπολη τὴν ἔδρα του. Ὁ Νέριος Ἀτσαγιόλι, ἀφέντης στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1388, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἔτος πού ἔδιωξε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τοὺς Καταλανούς, δὲν ἀγαποῦσε πολὺ τὸ γαμπρό του

Θεόδωρο Παλαιολόγο. Στὸ ἔτος 1394 πέθανε, καὶ στὴ διαθήκη του ἀδίκησε τὴν κόρη του Βαρθολομαία, τὴν ὠραιότατη σύζυγο τοῦ Θεοδώρου, καὶ μεταβίβασε τὴν Κόρινθο, τὰ Μέγαρα καὶ ἄλλες του κτήσεις στὴν κόρη του Φραγκίσκα ποὺ εἶχε ἄντρα της τὸν κόμι τῆς Κεφαλληνίας Κάρολο Τόκκο. Ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος ἦρθε σὲ ρήξη μαζί του καὶ προχώρησε νὰ καταλάβει τὴν Κόρινθο. Τότε ὁ Κάρολος Τόκκο, καθὼς καὶ οἱ φανατικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Θεοδώρου, οἱ Ναβαρραῖοι, ἐπικαλέσθηκαν τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων ποὺ εἶχαν, ἄλλωστε, ὅπως δὴποτε τὴν ἀπόφαση νὰ μποῦν στὴν Πελοπόννησο. Τοὺς ἦταν, ὅμως, κ' εὐχάριστο νὰ προσκληθοῦν ἀπὸ Χριστιανούς καὶ Λατίνους ἡγεμόνες. Ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος νικήθηκε· καὶ οἱ Τούρκοι, εἰσβάλλοντας στὴν Πελοπόννησο, πῆραν τὰ κάστρα τοῦ Λεονταρίου καὶ τῆς Ἄκοβας ποὺ μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ εἶχαν ὑπαχθεῖ στὴ δικαιοδοσία του. Ἀποσύρθηκαν, ὅμως, πάλι οἱ Τούρκοι στὰ θεσσαλικά τους ὄρμητήρια, γιατί δὲν ἤθελαν ἀκόμα ν' ἀπασχολήσουν τὶς δυνάμεις τους ὡς μόνιμες φρουρές σὲ τόσα κάστρα, σὲ τόσες κλεισοῦρες, καὶ σὲ ἀκτὲς μεγάλου μήκους ἐκτεθειμένες σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς. Τὴν πρώτη σκέψη τοῦ Μπαγιαζήτη, ποὺ εἶχε κίνητρο τὴν ὄργη, τὴ διαδέχθηκε ἡ σωφροσύνη.

Τὸ ἔτος 1396 ἦταν τὸ ἔτος τῶν ὠραίων ἐλπίδων. Ὁ Σιγισμόνδος, βλέποντας ὅτι ἡ ἐξάπλωση τῶν Τούρκων στὸν Αἴμο σήμαινε ἓνα μεγάλο κίνδυνο γιὰ ὀλόκληρη τὴ χριστιανικὴ οἰκουμένη, ἐπραγματοποίησε, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας καὶ ἄλλων Χριστιανῶν ἡγεμόνων, μιὰ παράτολμη διάβαση τοῦ Ἰστροῦ. «Ἰστρος ὁ βαθυδίνης», ὅπως ὀνομάζει τὸν ποταμὸ ὁ Νικήτας Χωνιάτης (σ' ἓνα προσφώνημά του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαάκιο Ἄγγελο), ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ παλαιὰ χρόνια ἓνα ἀπὸ τὰ δραματικὰ ὄροσημα τῆς ἱστορίας. Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς μοῦ ἔλεγε: «... μετὰ πλείστης χαρᾶς καὶ γενναίας ψυχῆς καὶ ἀνδρικοῦ φρονήματος διήρχετο ὁ λαμπρὸς οὗτος στρατὸς, καὶ πάντα τοῖς ποσὶν ὑπέτασσε τὰ τῶν Τούρκων φρούρια, ἀλῶν καὶ σκυλεύων καὶ ἀφανίζων, ἕως καὶ τῆς Νικοπόλεως περάσαντες ἔφθασαν, καθάπερ ὕλη ἐπιτυχοῦσα φλογὶ ἰσχυρᾶ. Εἶτα ὁ βασιλεὺς Σιγισμόνδος... πρέσβυν ἔστειλε λάθρα πρὸς τὸν βασιλέα κύρ Μανουὴλ καὶ τοὺς ἐτέρους αὐθέντας... ἵνα ἔτοιμοι καὶ προπαρασκευασμένοι οὗτοι ὧσι καὶ τὸν ἐχθρὸν τῆς πίστεως, εἰ δυνατόν, ἀφανίσωσι. Αὐτοὶ τὸν καιρὸν ὡς γῆ διψῶσα τὸν ὄμβρον ἐξ οὐρανοῦ ἀναμένοντες, τὸν πρέσβυν μετὰ χαρᾶς δεξάμενοι, τὰ πρὸς ἀνάγκην τοῦ πολέμου καὶ αὐτοὶ λαθραίως ἠτοίμαζον». Ὡστόσο, ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπιχείρηση εἶχε ἓνα οἰκτρὸ τέλος. Ὁ Μπαγιαζήτης (ὁ λεγόμενος «Ἰλδιδίμ, ὅτι ἦτον ὡς ἀστραπὴ ὀγλίγωρος») ἀντιμετώπισε τὶς ἐξασθενημένες δυνάμεις τοῦ Σιγισμόνδου — μαζί

του ήταν και «ὁ δούξ τῆς Μπουργουνδίας, ὁ κόμης τῆς Ἀβέρσας καὶ ὁ μέγας ἀρχιτρίκλιнос τοῦ τῆς Φραγκίας ῥηγὸς καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι περιφανεῖς καὶ ἔνδοξοι» – μὲ τὴ λύσσα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ βλέπει νὰ χάνονται τὰ πάντα. Ἡ Νικόπολη, μιὰ πόλη πλάϊ στὸν Ἰστρο, ἔγινε ὁ τάφος τῆς μεγάλης καὶ ὠραίας ἐλπίδας. Ἡ πόλη τῆς νίκης δὲ σήμανε τὴ νίκη γιὰ τὸν Σιγισμόνδο καὶ τὴ Χριστιανωσύνη. Ὁ Γερμανὸς αὐτοκράτωρ λίγο ἔλειψε νὰ αἰχμαλωτισθεῖ. Ὡστόσο, κατάφερε νὰ μπεῖ σὲ μιὰ τριήρη καί, ἀφοῦ τὸν ἔβγαλε ὁ Ἰστρος στὴ Μαύρη Θάλασσα, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἄκουσα νὰ λένε ὅτι, ὅταν ὁ Σιγισμόνδος περνοῦσε τὰ στενὰ φεύγοντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Μπαγιαζήτης εἶχε παρατάξει καὶ στὶς δύο ἄκτρες τῶν στενῶν τοὺς Χριστιανοὺς αἰχμαλώτους ποὺ μὲ τὶς γοερὲς κραυγὲς τοὺς κατευόδωσαν τὸν ἠττημένο στρατηλάτη τους. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν τραγικὴ αὐτὴ ἐκβασὴ τῆς ἐκστρατείας τοῦ εὐγενικοῦ Σιγισμόνδου, ἡ Πελοπόννησος δέχθηκε μιὰ νέα ἐπιδρομὴ τῶν Τούρκων. Τὸ ἔτος 1397 ἦταν ἔτος μεγάλης ἀγωνίας γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ γιὰ τὸν δεσπότη τοῦ Μυστρά. Ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος, ἀκούγοντας τὴ φοβερὴ βουὴ τοῦ χειμάρρου ποὺ κατέβαινε, ζήτησε τὴ βοήθεια τῆς Βενετίας, προσφέροντάς της τὴν Κόρινθο. Ἡ ἐκκλήση δὲν εἰσακούσθηκε. Καὶ δέχθηκε ὀλομόναχος τὸ πλήγμα. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἔζησε, ἐπίσης, δύσκολες ὥρες πολιορκίας, ἀλλὰ ὁ Μπαγιαζήτης σκόνταψε στὰ ἀπόρθητα τεῖχη της. Ἡ Πελοπόννησος, ὅμως, δοκιμάσθηκε σκληρὰ. Ὁ Σφραντζῆς μοῦ ἔλεγε ὅτι ὁ Μπαγιαζήτης «τοσοῦτον ὄξυς εἰς τὰ πάντα ἦν ὥστε οὐκ ἤρκεῖτο μόνον τὴν πόλιν πολιορκεῖν, ἀλλὰ τὸν Γιακούμπ-πασιᾶν καὶ τὸν Βρενέζην στείλας μετὰ στρατοῦ χιλιάδων πεντήκοντα καὶ ἕξ ἦλθον κατὰ τῆς Πελοποννήσου, καὶ εἰσελθόντες ἐν τῇ νήσῳ τὰ ὅσα ἐδύναντο κακὰ ἐποίησαν, ἔφθασαν δὲ καὶ ἕως ἐγγύς τῆς Κορώνης καὶ Μεθώνης, εἶτα στραφέντες τὴν παλαιὰν καὶ ὀνομαστὴν πόλιν τοῦ Ἄργους... ἔλαβον, καὶ ὑπὲρ τὰς τριάκοντα χιλιάδας αἰχμαλώτους λαβόντες ἐν τῇ Ἀσίᾳ ἀποίκους ἐποίησαν, καὶ τὰ τεῖχη αὐτῆς χαλάσαντες ἔρημον κατέλιπον».

32

Ὁ βασιλεὺς φιλόσοφος, ὁ πιὸ ἡγεμονικὸς ἀπ' ὅλους τοὺς Παλαιολόγους ποῦ, ὥστόσο, δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του τὴν τύχη καὶ τὸν ἀναγκαῖο χῶρο γιὰ νὰ ἡγεμονεύσει, ἀποφάσισε νὰ πάει μόνος του στὴ Δύση γιὰ νὰ ζητήσῃ βοήθεια. Ἀναπληρωτὴ του ἄφησε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ γιὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀνδρόνικου, τὸν Ἰωάννη, δηλαδὴ ἐκεῖνον ποῦ, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ πατέρα του, εἶχε κι' αὐτὸς σφετερισθεῖ γιὰ ἕνα μικρὸ διάστημα χρόνου τὸ θρόνο. Ἄν καὶ εἶχε συμφιλιωθεῖ μαζί του, ὁ Μανουὴλ Παλαιός

λογος, γιά καλό καί γιά κακό, ἐμπιστεύθηκε τή γυναίκα του καί τὰ παιδιά του στόν ἀδελφό του Θεόδωρο πού ἔμενε στόν Μυστρά. Ἡ ἀπουσία τοῦ Μανουήλ ἦταν μακρά. Κ' ἔφθασε ὁ αὐτοκράτωρ ὡς τήν Ἀγγλία, ὅπου ἡ ἐμφάνισή του καί ἡ σοφία του ἔκαμαν βαθύτατη ἐντύπωση. Γυρίζοντας, ἔμεινε δυὸ ὀλόκληρα χρόνια στό Παρίσι (στό Παρίσι, ὅπως τὸ λέν οἱ περισσότεροι, στό Παρίσιον, ὅπως τὸ λέει ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, «τὴν πόλιν τὴν Παρισίαν», ὅπως συνήθιζε νὰ λέει ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος). Ὡστόσο, ἂν καί ὅλοι τὸν περιποιήθηκαν καί τὸν συμπάθησαν, κανένας δὲν προθυμοποιήθηκε νὰ τὸν βοηθήσει. Ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ κουβαλοῦσε τὸν ἑαυτό του ἀπὸ πόλη σὲ πόλη κι' ἀπὸ χώρα σὲ χώρα σὰν ἕνα λαμπρὸ πανάρχαιο σύμβολο, πού δὲν ἐκπροσωποῦσε πιά καμμιά πραγματικότητα, κανένα παρόν. Καί ξαναγύρισε ἄπρακτος στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ἔμαθε ὅτι ἕνας νέος μέγας ἀρχὼν τῶν Μογγόλων, ἀντάξιός καί ἰσότιμος τοῦ Σιτζισχᾶν, ὁ Τεμήρης (ἢ Τεμῦρ χᾶν ἢ Τιμούρ) ἀνάγκασε τοὺς Τούρκους νὰ ξεχάσουν γιά κάμποσον καιρὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καί νὰ σκεφθοῦν τὴ δική τους σωτηρία.

Ὁ Τεμήρης, ἀφοῦ εἶχε θριαμβεύσει στὶς Ἰνδίες, ἀρχισε — ἔχοντας ὡς ὄρμητήριο τὴ Ρωσία — τὶς φοβερὲς ἐπιδρομὲς του στὴν Περσία, στὴ Μεσοποταμία καί στὴ Συρία, κ' ἔφθασε ὕστερα ὡς τὴ Σμύρνη καί τὸν Ἑλλάσποντο. Ὅταν, ἀργότερα, ἔφυγε «ἀναποδίζων πρὸς τὰ πάτρια», ἐρήμωνε τὰ πάντα πίσω του τόσο πού, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας, «οὔτε κυνὸς ὑλακὴ τὸ παράπαν ἠκούετο οὔδ' ὄρνιθος ἡμέρου κοκκυσμὸς οὔδ' ἐπαιδίου κλαυθμηρισμὸς». Ὡστόσο, ὁ Μπαγιαζήτης — ὅταν πρόβαλε ὁ ὑπέρτερος ἐχθρὸς — δὲν τρομοκρατήθηκε. Ἄν καί τὸν βασάνιζε ἡ ποδάγρα, προσπάθησε ν' ἀντισταθεῖ στὴ λαίλαπα. Ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Σφραντζής, «τὰς αὐτοῦ δυνάμεις συναθροίσας μετὰ σπουδῆς εἰς συνάντησιν τοῦ Ντεμίρη ἦν ἐρχόμενος ἀνδρείως καί θαρσαλέως μετὰ μεγάλης ψυχῆς». Κατατροπώθηκε, ὅμως, ὁ Μπαγιαζήτης κ' ἔπεσε μάλιστα ὁ ἴδιος στὰ χέρια τοῦ Τεμήρη. Ὁ Σφραντζής καί ὁ Χαλκοκονδύλης μοῦ ἔλεγαν ὅτι, ὅταν τὸν πῆγαν μπροστὰ στόν Τεμήρη, μίλησε μὲ ὑπερηφάνεια. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἀναγνωρίζουμε τὶς ἀρετὲς καί τῶν πιὸ ἀσπονδῶν ἐχθρῶν μας. Κ' εἶχε, πραγματικά, μεγάλες ἀρετὲς ὁ Μπαγιαζήτης. Ὁ Τεμήρης δὲν ἀνέχθηκε τὴν ὑπερήφανη γλῶσσα τοῦ Μπαγιαζήτη καί «περιαχθῆναι ἐς τὸ στρατόπεδον ἐκέλευσεν ἐπὶ ἡμιόνου, καί συριτόμενον ὑπὸ τοῦ στρατοπέδου περιαγαγεῖν... Μετὰ δὲ ταῦτα ἐν φυλακῇ ἐποίησατο». Ἐνῶ, ὅμως, ἐσχεδίαζε ὁ ἀήττητος Τεμήρης «ἐς τὴν Εὐρώπην διαβάς πᾶσαν τε ὑφ' ἑαυτῷ ποιήσασθαι, «ἐς ὃ δὴ ἐπὶ τὰς Ἡρακλείους ἀφίκηται στήλας, ἐντεῦθεν δὲ αὖθις ἐς Λιβύην δια-

βῆναι, καὶ διὰ τῆς Λιβύης ἐπανιέναι ἐς τὴν ἑαυτοῦ χώραν, ξύμπασαν ὑπαγόμενος τὴν ταύτη ἡπειρον τῆς οἰκουμένης», ἔλαβε δυσάρεστα νέα ἀπὸ τῆς Ἰνδίας καὶ ἀναγκάσθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὰ μεγάλα του σχέδια, γυρίζοντας πίσω. Καὶ «ἤλαυνεν ὡς εἶχε τάχιστα ἐπὶ Χερίης, τὸν τε Παιαζήτην ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸν παῖδα αὐτοῦ... Παιαζήτην δὲ ὑπὸ λύπης νοσήσαντα τελευτῆσαι τὸν βίον ἔφασαν». Τελειώνοντας τὴν ἀφήγησίν του ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης, ἐθεώρησε χρέος του νὰ τιμῆσει τὴ μνήμη τοῦ Μπαγιαζήτη, καὶ ἔγραψε: «Οὕτω μὲν οὖν ἐτελεύτησε Παιαζήτης ὁ Ἀμουράτεω, ἀνὴρ ὀρμὴν τε καὶ τόλμην ἐπιδειξάμενος, ὅποι ἂν παραγένοντο, ἀξίαν λόγου, καὶ τόλμην μεγάλα ἀποδειξάμενος ἔργα κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην, βασιλεύσας ἔτη πέντε καὶ εἴκοσιν».

33

Τὸ ἔτος ποῦ γεννήθηκα, τὸ 1402, μπορούσε νὰ γίνῃ, ἂν ἤθελε ὁ Θεός, τὸ ἔτος τῆς ὀριστικῆς σωτηρίας τοῦ Γένους μας. Ἀλλὰ ὁ Θεὸς δὲν τὸ θέλησε. Γιατί, τάχα, δὲν τὸ θέλησε; Κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ρωτᾷ. Οἱ βουλές του εἶναι ἀνεξερεύνητες.

Στὸ ἔτος 1402, ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος λυτρώθηκε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Ναβαρραίων, μιᾶς «κουμπάνιας» ποῦ ἦταν ἐξ ἴσου ἐπικίνδυνη καὶ τυχοδιωκτικὴ σὰν τὴν ἄλλη, τῶν Καταλανῶν. Ἀπὸ τὸ ἔτος 1381 εἶχαν φθάσει στὴν Πελοπόννησο οἱ Ναβαρραῖοι ὡς μισθοφόροι ποῦ εἶχαν ἀναλάβει νὰ ἐπιβάλουν τὰ δικαιώματα τοῦ Ἰακώβου ντὲ Βῶ στὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας. Ἐνας ἀδίστακτος καὶ ἀποφασιστικὸς ἀρχηγὸς τους, ὁ Πέτρος Βόρδος ὁ Σανσουπερανὸς κατάφερε γρήγορα ν' αὐτονομηθεῖ (προπάντων ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἰακώβου ντὲ Βῶ) καὶ νὰ πάρῃ τὸν πριγκιπικὸ τίτλο. Γιὰ τὸν Θεόδωρο Παλαιολόγο, ἡ παρουσία τῶν Ναβαρραίων στὴν Πελοπόννησο ἦταν ἕνας μεγάλος φραγμὸς κ' ἕνας σοβαρὸς κίνδυνος. Στὸ ἔτος 1402 ὁ Σανσουπερανὸς πέθανε καὶ ἡ «κουμπάνια» τῶν Ναβαρραίων διαλύθηκε.

Στὸ ἴδιο αὐτὸ ἔτος, στὸ ἔτος ποῦ γεννήθηκα, δέχθηκαν οἱ Τούρκοι τὴ συντριπτικὴ ἐπίθεση τοῦ Τεμήρη. Τὸ καλοκαίρι, ἀκριβῶς, τοῦ 1402, ἔγινε ἡ μεγάλη μάχη πλάι στὴν Ἀγκυρα καὶ κατατροπώθηκαν οἱ Τούρκοι. Τότε ἔπεσε ὁ Μπαγιαζήτης, ὁ παντοδύναμος ἀμπερᾶς ποῦ ἔκανε τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ νὰ ὑπακούει στὸ νεῦμα του, στὰ χέρια τοῦ Τεμήρη. Τέτοιο ἦταν τὸ πλήγμα ποῦ εἶχαν ὑποστῆ οἱ Τούρκοι, ὥστε κι' ὅταν ἀκόμα ὁ Τεμήρης μὲ τῆς ἀναρίθμητες φοβερὲς ὀρδές του ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἡ δύναμη τῶν Τούρκων χρειάστηκε πολλὰ χρόνια γιὰ ν' ἀνασυγκροτηθεῖ. Ἐμφύλιοι πόλεμοι ἄρχισαν νὰ μαίνονται ἀνάμεσα στοὺς γιούς τοῦ μεγάλου Μπαγιαζήτη. Ὁ Σφραντζῆς μοῦ ἔλεγε ὅτι, μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν

τοῦ Μπαγιαζήτη καὶ τοῦ γιοῦ του Μωσῆ (τὸν Μωσῆ τὸν ἀπελευθέρωσε γρήγορα ὁ Τεμήρης) «εἰς ἀταξίαν καὶ κίνδυνον μεγάλον ἡ τῶν Ὀθμανλίδων βασιλεία ἐνέπεσε διὰ τινὰς διαφορὰς καὶ πολέμους τῶν υἱῶν τοῦ Μπαγιαζήτου, οἱ ὡς ἤκουσαν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ πατρὸς αὐτῶν, ἠγωνίζοντο ἵνα ἕκαστος τῆς βασιλείας τῆς πατρικῆς κύριος γένηται. Καὶ περάσαντες εἰς τὴν Εὐρώπην οἱ τέσσαρες αὐτάδελφοι, διὰ τὸν Μωσῆν... αἰχμάλωτον μετὰ τοῦ πατρὸς ἐναπομείναντα, Ἰωσοῦφ... φωτισθεὶς τῇ αἰγλῇ τοῦ ἁγίου Πνεύματος Χριστιανὸς ἐγεγόνει, οἱ δὲ ἕτεροι ἀναμέσον διεφέροντο, καὶ μάχης γενομένης τὰ τοῦ Ἰεσσαὶ ὀλίγον καιρὸν ὑπερίσχυσε». Στὶς ἐμφύλιες αὐτὲς διενέξεις ἀνακατεύθηκε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ Παλαιολόγος γιὰ ν' ἀποκτήσει ἔμμεσα τὰ ὠφελήματα ἐκεῖνα ποὺ δὲ μπορούσε μόνος του, χωρὶς ἀξιόμαχο στρατό, νὰ διεκδικήσει. Ἄλλὰ τὸν Ἰεσσαὶ (ἢ Ἰησοῦν, ὅπως μοῦ τὸν ἔλεγε ὁ Χαλκοκονδύλης) ποὺ «φιλίαν μεγάλην» εἶχε μὲ τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ τὸν ἐνίκησε ὁ ἀδελφός του Μουσουλμάνος καὶ «ἐναπέπνιξεν αὐτόν». Ὡστόσο, καὶ ὁ Μουσουλμάνος ἐγίνε φίλος τοῦ Μανουήλ. Βλέποντας ὁ Μουσουλμάνος τὸν ἑαυτοῦ νὰ κινδυνεύει ἀπὸ τὸν ἄλλο του ἀδελφόν, τὸν Μωσῆ ποὺ ὁ Τεμήρης τὸν ἀπελευθέρωσε, χρειαζόταν τὴ φιλία τοῦ Μανουήλ· γι' αὐτὸ «τὴν τε Θέρμην» (τὴν πολὺπαθὴ Θεσσαλονίκη) «τοῖς Ἑλλησιν ἀπέδωκε καὶ Ζητοῦνιν καὶ τὴν παράλιον τῆς Ἀσίας χώραν», ὅπως γράφει ὁ Χαλκοκονδύλης. Ἄλλὰ ὁ Μωσῆς δείχτηκε πολὺ πιὸ ἐπιδέξιός καί, στὸ ἔτος 1411, «ὁ Μουσουλμάνος» (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Σφραντζῆς) «ὑπὸ τοῦ Μωσῆ ἐνικήθη καὶ πιασθεὶς ὑπ' αὐτοῦ ἐθανατώθη». Γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ ὁ Μωσῆς τὸν φίλο τοῦ ἀδελφοῦ του Μουσουλμάνου αὐτοκράτορα Μανουήλ, ἔσφιξε τότε τὴν Κωνσταντινούπολη, πολιορκώντας τὴν μὲ μεγάλη λύσσα. Καὶ πάλι, ὁμως, ἔσωσαν τὴν Πόλη τὰ τεῖχη καὶ ἡ καλὴ τύχη. Ὁ Μωάμεθ (Μεεμέτης, ὅπως μοῦ τὸν ἔλεγε ὁ Σφραντζῆς, ἢ Μεχμέτης, ὅπως πρόφερε ὁ Χαλκοκονδύλης τ' ὄνομά του), ὁ νεώτερος γιὸς τοῦ Μπαγιαζήτη, ρίχτηκε στὸν ἀδελφόν του Μωσῆ, ἔχοντας τὴν ἀνεπιφύλακτὴ βοήθεια καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ. Ἔτσι — ὅπως γράφει ὁ Χαλκοκονδύλης — «τῶν Ἑλλήνων ὑποδεχομένων καὶ αὐτῶν κατὰ δύναμιν ἐς τὴν βασιλείαν αὐτῶ συλλήψεσθαι, τὴν τε Ἀσίαν ὑπηγάγετο, ἀχθομένων τῶν τῆς Ἀσίας ἀρίστων τῆς Μωσέως ἐν ἀρχῇ τυραννίδος καὶ προσχωρούντων τῷ Μεχμέτη, τῆς τε Ἀσίας ἐπῆρξε καὶ ἐπὶ τὴν Εὐρώπην ὑπηγάγετο». Σὲ μιὰ κρίσιμη μάχη, ὁ Μωσῆς ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Μωάμεθ καὶ θανατώθηκε. Ἔτσι, ὁ Μωάμεθ ἐγίνε ἡ κεφαλὴ ὅλων τῶν Τούρκων.

Τοὺς πιὸ καλοὺς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὸν Μωάμεθ (τὸν πρῶτο Μωάμεθ ποὺ ἐγίνε ἀρχηγὸς τῶν Ὀσμανιδῶν) μοῦ τοὺς ἔκαμε ὁ

Γεώργιος Σφραντζής πού, αγαπώντας τόσο τους Παλαιολόγους, ήταν φυσικό να τιμάει εκείνον που «ήγάπα... τον βασιλέα κύρ Μανουήλ... και τους έτέρους αὐθέντας Χριστιανούς τους έγγύς τῶν ὀρίων αὐτοῦ». Ἔτσι, μοῦ ἔλεγε ὁ Σφραντζής ὅτι ὁ Μωάμεθ, ἀφοῦ ἔγινε «ἐγκρατῆς πάσης τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς βασιλείας τῆς πατρικῆς μετὰ τοσοῦτων κόπων καὶ ὀδυνῶν», ἀφοσιώθηκε στὴν εἰρηνικὴ ἀναδιοργάνωση τοῦ τουρκικοῦ κράτους πού κόντεψαν νὰ τὸ ἀφανίσουν οἱ ἐπιδρομὲς τοῦ Τεμήρη καὶ οἱ ἐμφύλιες ἔριδες τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν· «ὑπῆρχε δὲ λίαν φιλόδωρος καὶ τοῖς φίλοις ἄριστος». «Ἐλλησι μέντοι φιλία ἦν αὐτῷ διὰ τέλους», ἔλεγε κι' ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης.

34

Ἔτσι, ἀνάσανε κάπως γιὰ μερικὰ χρόνια ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος. Τὸ χρόνο ἀκριβῶς πού γεννήθηκα, ὅταν ἔμαθε ὅτι ὁ Μπαγιαζήτης αἰχμαλωτίσθηκε, ἄρχισε ν' ἀνασαίνει ὁ Μανουήλ. Καὶ ὅσο ἦταν ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων ὁ πρῶτος Μωάμεθ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1413 ὡς τὸ 1421, ἀναθάρρησε ὀλόκληρο τὸ Ἑλληνικὸ Γένος. Ἐχοντας ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὸν ἀμηρᾶ, μπόρεσε ὁ Μανουήλ ν' ἀπουσιάσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, αὐτὴ τὴ φορά ὄχι γιὰ νὰ πάει στὴ Δύση ἐκλιπαρώντας βοήθεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ περάσει λίγους μῆνες πλάϊ στὸν πρωτότοκο γιό του Ἰωάννη στὴ Θεσσαλονίκη πού μὲ τὴ φιλικὴ ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ἔμεινε στὰ χέρια του, καὶ γιὰ νὰ ζήσει ἓνα χρόνο στὸν Μυστρᾶ, πλάϊ στὸ νεαρὸ γιό του Θεόδωρο (τὸν δεῦτερο δεσπότη τοῦ Μορέως πού φέρει στὴν ἱστορία τ' ὄνομα τοῦτο καὶ πού διαδέχθηκε τὸν ὁμώνυμο θεῖο του). Ὅταν, στὴν ἡλικία τῶν δεκατεσσάρων ἐτῶν, ἄκουσα νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν παρουσία τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων στὴν Πελοπόννησο, κυριεύθηκα ἀπὸ ἓνα ἱερὸ δέος. Δὲ φανταζόμουν — τὴν εἰκόνα αὐτὴ τῆς πραγματικότητος εἶχε προσπαθήσει ὁ δάσκαλός μου νὰ τὴν ἀφήσει θολή — ὅτι, ἂν εἶχε ὁ αὐτοκράτωρ κάποια αὐτοκρατορία, τὴν εἶχε πιὸ πολὺ στὴ μικρὴ μας Πελοπόννησο παρά στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ. Ὅταν, στὸ ἔτος 1417, συνειδητοποιήθηκε μέσα μου, μαζί μὲ τὸ ὠραῖο ἠθικὸ γεγονός ὅτι ὡς Ἕλληνα ἔχω κεφαλὴ μου τὸν αὐτοκράτορα, τὸ φοβερὸ γεωγραφικὸ γεγονός ὅτι ἡ αὐτοκρατορία ἦταν οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη, ἔνωσα τὴν καρδιά μου νὰ σφίγγεται. Καὶ σφίχτηκε ἡ καρδιά μου καὶ στένεψε ὅσο εἶχε σφιχτεῖ καὶ στενέψει ἡ ἴδια ἡ αὐτοκρατορία.

Τὶς μέρες ἐκεῖνες — κ' ἦταν ἡ ὠραία ἀνοιξὴ τοῦ ἔτους 1417 πού τὴν ἔζησα ἀνεβαίνοντας κάθε μέρα στὸ Γεροκομεῖο — διάβασα τὴ δημογορία τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου, πού τὴν εἶχε ἀπευθύνει στοὺς γύρω του ἄρχοντες πρὶν μπεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη πού εἶχε

ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαήλ (καὶ τῆ δημηγορία του αὐτῆ μᾶς τὴν ἔχει διασώσει ὁ Παχυμέρης) εἶπε: «... ἡ τῶν Ρωμαίων ἀρχὴ πρὸς ἕω μὲν Εὐφράτη καὶ Τίγριδι, πρὸς δύσιν δὲ Σικελία καὶ τῆς πρόσω Πουλίας ὠρίζετο, Αἰθίοπας δ' εἶχε πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν τὰ προσάρκτια». Τῆ μεγάλη ἐκείνη στιγμή πού ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας εἶχε ἀνακτήσει τὴ Βασιλεύουσα κ' εἶχε ἀρκετὸ βάθος στὴν Ἀσία καὶ στὴ Μακεδονία, οἱ σκέψεις καὶ βλέψεις τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου δὲν πῆγαν κἂν στὰ ὄρια πού εἶχε ἡ αὐτοκρατορία στὶς μέρες τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ἢ καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τοῦ ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἐπισημάνει ὡς σκοπὸ ἐπιδιώξιμο τὴν ἔκταση πού εἶχε τὸ κράτος στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Βουλγαροκτόνου, προσθέτοντας μόνο πρὸς τὸν Νότο κάτι περισσότερο καὶ πρὸς τὸν Βορρᾶ κάτι τὸ γεωγραφικὸ ἄδηλο. Τέτοια ὄνειρα ἔτρεφε ὁ πρῶτος Παλαιολόγος πού ἔγινε αὐτοκράτωρ. Καὶ ἤδη στὶς δικές του μέρες ἄρχισε νὰ κατρακυλάει ἡ αὐτοκρατορία γιὰ νὰ περιορισθεῖ, μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Θεσσαλονίκη, σὲ μερικὰ νησάκια καὶ στὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ. Οὐσιαστικά, μόνο τὸ τελευταῖο ἦταν χ ὡ ρ α, μιὰ χώρα πού, ἂν καὶ μικρὴ, εἶχε τουλάχιστον κάμπους, βουνά, ρεμματιές καὶ νερά πού τρέχουν ἐλεύθερα. Ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν δυὸ ἀποκλεισμένες πόλεις.

35

Ὁ δάσκαλός μου πού χάρηκε, ὅταν εἶδε ν' ἀνακαλύπτω ὅτι ἀνήκω στὸ Ἑλληνικὸ Γένος, στενοχωρήθηκε πολὺ ὅταν διαπίστωση ὅτι εἶχα ἀνακαλύψει καὶ τὴν ἄλλη ἀλήθεια, τὴν πικρὴ ἀλήθεια, ἐκείνη πού ἔλεγε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη. Δὲν ἔκρυψα, ἄλλωστε, τίς μελαγχολικὲς σκέψεις μου ἀπὸ τὸ δάσκαλό μου. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1417 εἶχε ὁ δάσκαλός μου κατεβεῖ ἀπὸ τὸν Ὀμπλὸ γιὰ νὰ περάσει μερικὲς ἑβδομάδες μαζί μου. Κάνοντας τὸν περίπατό μας στὴν περιοχή τοῦ Γεροκομειοῦ, τὴν ὁμορφὴ αὐτῆ περιοχή μὲ τὰ περβόλια καὶ τὰ ψηλὰ δέντρα, παρακολουθούσαμε ἀπὸ τὰ ὑψώματά της τὴν ὠραιότερη δύση πού ἔχει ζωγραφίσει ὁ Θεὸς μὲ δάχτυλα παντοδύναμα, ἀλλὰ μὲ πινελιές ἀπαλότατες, στὸ αὔλο βάθος τοῦ Πατραϊκοῦ οὐρανοῦ. Ἐνα βράδυ, τῆ στιγμή πού ὁ ἥλιος ἔδυε, λέω στὸ δάσκαλό μου ὅτι, ἐνῶ αἰσθάνομαι εὐγνωμοσύνη γιὰ τὸν ἀμηρᾶ Μωάμεθ πού ἀφήνει τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ — τὸν πατέρα του, ὅπως τὸν ἔλεγε — ν' ἀνασαινεῖ ἄνετα, ντρέπομαι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά πού χρειάζεται ἡ καλωσύνη καὶ ἀγάπη τοῦ ἀμηρᾶ γιὰ ν' ἀνασαινοῦν ἄνετα ὁ αὐτοκράτωρ καὶ τὸ Γένος μου.

Ἄν καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ δάσκαλός μου συμμεριζόταν τὴ μελαγχ

χολία μου, θέλησε νὰ μὲ τονώσει ψυχικὰ καὶ νὰ μοῦ παραστήσει τὸν αἰσιόδοξο. Μοῦ εἶπε, τότε, ὅτι μπορεῖ ἀκόμα νὰ γίνει κάτι μεγάλο. Καὶ ἂν δὲ γίνει — ἔτσι πρόσθεσε — τὸ μεγάλο γεγονὸς ποὺ θ' ἀνασυγκροτήσει τὴν αὐτοκρατορία, θὰ γίνει χωρὶς ἄλλο κάτι μεγάλο ποὺ θὰ κάνει τὴν πτώση τῆς νᾶναι ἠθικὰ ἰσοδύναμη καὶ ἴσως πιὸ λαμπρὴ ἀπὸ τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ νίκη. Ἀφοῦ τοῦ ξέφυγε, ὁμως, ἡ δεύτερη αὐτὴ σκέψη στὴ διαζευκτικὴ του πρόρρηση, τὴν παραμέρισε ἀμέσως καὶ μοῦ λέει ὅτι εἶναι σχεδὸν βέβαιος (ἐγὼ καταλάβαινα ὅτι δὲν εἶναι) πὼς ἡ αὐτοκρατορία θὰ ξανανιώσει καὶ τὸ ξανάνιωμά της θάχει ὡς ὀρμητήριο τὸν Μυστρά, τὴ Σπάρτη, τὴν Πελοπόννησο.

Ὡς τὴ βραδυὰ ἐκείνη, ὁ δάσκαλός μου δὲ μοῦ εἶχε ἀκόμα μιλήσει γιὰ τὸ ζωηρὸ πνευματικὸ ζύπνημα ποὺ σημειωνόταν στὸν Μυστρά. Τὴ βραδυὰ ἐκείνη μοῦ ἀποκάλυψε ὅτι ἓνας σπουδαῖος ἄνθρωπος ποὺ τὸν εἶχε συναντήσει κι' ὁ ἴδιος ὁ δάσκαλός μου στὴν Κωνσταντινούπολη, γύρω στὸ 1390, πλάϊ στὸν Δημήτριο Κυδώνη, ἦταν ὁ ἐμπυχωτῆς μιᾶς νέας Ἀκαδημίας πού, σύμφωνα μὲ τὶς πολιτικὲς ιδέες τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνος, ἦταν φυσικὸ νὰ μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴ Σπάρτη. Γεώργιος Γεμιστὸς ἦταν τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ. Πρῶτη φορὰ μοῦ μίλησε ὁ δάσκαλός μου, τὴ βραδυὰ ἐκείνη, γιὰ τὸν Γεμιστὸ ποὺ τὸν γνώρισα ἀργότερα προσωπικὰ καὶ ποὺ τὸν θαύμασα, χωρὶς ὁμως νὰ μπορέσω νὰ συνδεθῶ συναισθηματικὰ μαζί του καὶ νὰ γίνω μαθητῆς του στὴ βαθύτερη μυστικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Ὁ Γεμιστὸς — ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ τὸν λέω Πλήθωνα, ὅπως προτιμοῦσε, ὅταν πῆγε στὴν Ἰταλία, νὰ ὀνομάζει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του — πρέπει, στὸ ἔτος 1417, νᾶταν ἤδη ἀρκετὰ μεγάλος, τουλάχιστον πενήνταπέντε ἐτῶν.

Στὶς φιλοσοφικὲς θεωρίες τοῦ Πλήθωνος δὲ θέλησε ὁ δάσκαλός μου, στὸ ἔτος 1417, νὰ μὲ μυήσει. Φαίνεται ὅτι δὲ θεωροῦσε σωστό, ἀφοῦ δὲν εἶχα ἀκόμα συμπληρώσει τὰ δεκαπέντε μου χρόνια νὰ μὲ ὀδηγήσει ἐκεῖ ὅπου τὸ πολὺ ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων, ὁ μεγάλος φιλόσοφος καὶ παιδαγωγός, μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει ἓναν ἔφηβο. Χωρὶς, ὁμως, νὰ μὲ μυήσει ὁ δάσκαλός μου στὶς γενικώτερες ιδέες τοῦ Πλήθωνος, μοῦ ἀποκάλυψε ἓνα μυστικὸ ποὺ εἶχε πληροφορηθεῖ ἀπὸ πρόσωπο ἀξιόπιστο. Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ ἦταν στὸν Μυστρά, ὁ Πλήθων εἶχε συντάξει καὶ ἀπευθύνει ἓνα βαρυσήμαντο Λόγο «πρὸς τὸν βασιλέα Ἐμανουήλον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων».

36

Μιλώντας ἐδῶ γιὰ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ τοῦ Πλήθωνος, δὲ θὰ περιορισθῶ σὲ ὅσα εἶχε πληροφορηθεῖ γιὰ τὸ περιεχόμενό του, στὸ ἔτος 1417, ὁ δάσκαλός μου. Ἀργότερα, ὅταν πῆγα στὸν Μυστρά,

τὸ διάβασα ὁ ἴδιος τὸ ὑπόμνημα — μοῦ ἔδωσε ἓνα ἀντίγραφο ὁ μαθητὴς τοῦ Πλήθωνος Δημήτριος Τριβώλης ποὺ εἶχε τὴ μανία ν' ἀντιγράφει — κ' ἔτσι θὰ στηριχθῶ στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Πλήθωνος.

Τότε, ἄλλωστε, ἔμαθα ὅτι τὸ ὑπόμνημα δὲν τὸδωσε ὁ Πλήθων στὸν αὐτοκράτορα ὅσο βρισκόταν ἀκόμα ὁ τελευταῖος στὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ τοῦ τῶστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη. Μπορεῖ μάλιστα, ὅταν μοῦ μίλησε ὁ δάσκαλός μου γιὰ τὸ ὑπόμνημα, νὰ μὴν εἶχε κὰν φθάσει στὰ χέρια τοῦ Μανουήλ. Μπορεῖ, δηλαδή, νὰ εἶχε συζητηθεῖ τὸ περιεχόμενό του στὸ στενὸ κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Πλήθωνος (κι' ὁ δάσκαλός μου ἐπικοινωνοῦσε, φαίνεται, μὲ τὸν κύκλο αὐτὸν) προτοῦ ἴσως σταλεῖ στὸν αὐτοκράτορα.

Ὁ δάσκαλός μου ἔλεγε, χωρὶς νὰ χει κὰν διαβάσει τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, ὅτι, ἂν ὁ βασιλεὺς φιλόσοφος Μανουήλ προσέξει ὅσα τοῦ γράφει ὁ Πλάτων τῶν ἡμερῶν μας, τὸ Γένος μας μπορεῖ ὄχι μόνο νὰ σωθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ ξαναζήσει τὶς ἡμέρες τοῦ Μαραθῶνος, τῶν Θερμοπυλῶν, τῆς Σαλαμίνας. Καὶ τὸν εἶχε ιδιαίτερα ἐνθουσιάσει τὸ δάσκαλό μου ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Πλήθων, ἂν καὶ γεννημένος στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐτόνιζε στὸ ὑπόμνημά του ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἦταν στὴν ἀρχαιότητα, καὶ πρέπει νὰ ξαναγίνει καὶ σήμερα, τὸ ὄρμητήριο τῶν πιὸ ἐνδοξῶν Ἑλληνικῶν ἔργων.

Πραγματικά, ὁ Πλήθων λέει στὸ Λόγο ποὺ ἀπευθύνει στὸν «θειότατον Αὐτοκράτορα» λόγια τέτοια ποὺ κολακεύουν ιδιαίτερα κάθε Πελοποννήσιο (τώρα ποὺ ἔχω νικήσει μέσα μου τὸν τοπικισμό, τὰ βρίσκω ὑπερβολικά). Πρὶν ἀπ' ὅλα, ὁ Πλήθων ἐπισημαίνει στὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἡ κεφαλὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὄχι τῶν Ρωμαίων: «Ἔσμεν γὰρ οὖν ὧν ἡγεῖσθέ τε καὶ βασιλεύετε Ἑλληνες τὸ γένος, ὡς ἦ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ». Καὶ προσθέτει ὁ Πλήθων: «Ἑλλησι δὲ οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ἢ τις ἄλλη οἰκειότερα χώρα οὐδὲν μᾶλλον προσήκουσα ἢ Πελοπόννησός τε, καὶ ὅση δὴ ταύτη τῆς Εὐρώπης προσεχής, τῶν τε αὖ νήσων αἱ ἐπικείμεναι. Ταύτην γὰρ δὴ φαίνονται τὴν χώραν Ἑλληνες αἰεὶ οἰκοῦντες οἱ αὐτοὶ ἐξ ὅτου περ ἄνθρωποι διαμνημονεύουσιν... Συμπάσης δὲ ταύτης τῆς χώρας αὐτὴ Πελοπόννησος ὁμολογεῖται τὰ πρῶτα τε καὶ γνωριμώτατα ἐνεγκοῦσα τῶν Ἑλλήνων γένη, καὶ ἀπὸ ταύτης ὀρμώμενοι τὰ μέγιστα τε καὶ ἐνδοξότατα Ἑλληνες ἔργα ἀπεδείξαντο».

Πῶς θὰ προστατευόταν, ὁμως, ἡ Πελοπόννησος γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ξεκινήσει πάλι ἀπὸ δῶ ἡ Ἑλληνικὴ δόξα; Γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀποτελεσματικά, ἀρκοῦσε τάχα τὸ Ἑξαμίλιο ποὺ ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ ἀνασυγκρότησε; Ὁ Πλήθων συγχαίρει βέβαια τὸν Μα-

νουήλ για τὸ «μέγα τοῦτο ἔργον...», τὴν τοῦ ἰσθμοῦ δὴ ταύτην δια-
τείχισιν», ἀλλὰ παρατηρεῖ ἀμέσως παρακάτω ὅτι τὰ τείχη δὲν
ἀρκοῦν· χρειάζονται καὶ ἄνδρες γιὰ νὰ τὰ φυλάξουν. Ποῦ βρίσκον-
ται, ὅμως οἱ ἄνδρες αὐτοί; Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωργία καὶ
τὴν κτηνοτροφία – καὶ τέτοιοι εἶναι οἱ περισσότεροι Πελοποννή-
σιοι – δὲν εἶναι κατάλληλοι γιὰ τὸ στρατό. Εἶναι ἀοπλοί, κ' εἶναι
ἐξάλλου φυσικὸ νάχουν τὸ νοῦ τους στὰ σπίτια τους καὶ στὶς δου-
λειές τους. Ὅσο γιὰ τοὺς ξένους μισθοφόρους, σ' αὐτούς δὲν πρέπει
νὰ ὑπάρχει καμμιά ἐμπιστοσύνη. Ἔτσι, πρότεινε ὁ Πλήθων, ἐμ-
πνευσμένος ἀπὸ τὸ παλαιὸ Σπαρτιατικὸ σύστημα, ἀλλὰ προπάντων
ἀπὸ τὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, νὰ μὴν εἶναι οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι ποὺ
θά στρατεύονται καὶ οἱ ἴδιοι ποὺ θὰ δουλεύουν καὶ θὰ εἰσφέρουν
γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ στρατοῦ. Ὅσοι θὰ στρατεύονται, θάναί
ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κάθε εἰσφορά· καὶ ὅσοι θὰ εἰσφέρουν, θάναί
ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κάθε στρατιωτικὴ ὑποχρέωση. Ὁ Πλήθων ὑπο-
στηρίζει καὶ λέει ὅτι, ἀπὸ τοὺς καρπούς τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας,
πρέπει τὴ μιὰ μοῖρα νὰ τὴν παίρνει ὁ «ἐργάτης», τὴ δεύτερη ὅποιος
προσφέρει τοὺς ἀμπελῶνες, τὰ βόδια καὶ γενικὰ τὰ μέσα γιὰ τὴν
παραγωγή, καὶ τὴν τρίτη τὸ «δημόσιον». Καὶ ποιό εἶναι τὸ «δη-
μόσιον»; Ὁ Πλήθων λέει ὅτι τὸ «δημόσιον» τὸ ἐνσαρκώνουν οἱ
«τὴν ἀσφάλειαν παρασκευάζοντες τοῖς ὅλοις οἱ στρατευόμενοί τε
καὶ προκινδυνεύοντες τῶν ὅλων, οἱ τε ἄρχοντές τε καὶ ἐπιστα-
τοῦντες ἄλλοι ἄλλοις τῶν κοινῶν καὶ σώζοντες ἕκαστα, καὶ μείζω
καὶ ἐλάττω, βασιλεύς τε κορυφαῖος ἀπασιν ἐπιστατῶν καὶ πάντα
κατευθύνων τε καὶ σώζων». Ὅ,τι εἶναι οἱ «φύλακες» γιὰ τὸν Πλά-
τωνα, εἶναι γιὰ τὸν Πλήθωνα ὅσοι ἐνσαρκώνουν τὸ «δημόσιον»
καὶ ἔχουν ἀφοσιωθεῖ στὰ κοινά.

Ὁ Πλήθων λέει ὅτι ὅσοι θὰ ἐργάζονται καὶ θὰ εἰσφέρουν στὸ
δημόσιο πρέπει νὰ ὀνομασθοῦν «εἰλωτες». Ἀλλὰ δὲ χρησιμοποιοῖ
τὴν παλαιὰ λέξη μὲ νόημα κακό. Οἱ εἰλωτες δὲ θάναί δουλοπάροικοι.
Τοὺς ὀνομάζει ἔτσι μόνο καὶ μόνο γιατί θάναί ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κάθε
στρατιωτικὴ ὑποχρέωση. Οἱ εἰλωτες θὰ ἐργάζονται, θάχουν τὴν
προστασία τῶν στρατευμένων καὶ θὰ παρέχουν τὴν εἰσφορά τους.
Στὴ συντήρηση τοῦ κάθε πεζοῦ πρέπει νὰ εἰσφέρει ἕνας εἰλωτῶν·
στὴ συντήρηση τοῦ κάθε καβαλλάρη θὰ πρέπει νὰ εἰσφέρουν δύο.
Σὲ ὅσες περιοχὲς εἶναι οἱ περισσότεροι ἄνδρες κατάλληλοι γιὰ στρα-
τιῶτες, ἐκεῖ πρέπει νὰ γίνεται κάθε τόσο ἐναλλαγή καὶ οἱ χθεσινοὶ
εἰλωτες νὰ στρατεύονται παραδίδοντας τὸ ἔργο τους στοὺς χθε-
σινούς στρατιῶτες. Στὴ συντήρηση τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀξιω-
ματούχων τοῦ στρατοῦ θὰ πρέπει νὰ εἰσφέρουν, βέβαια, περισσό-
τεροι εἰλωτες. Ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες θὰ μπορεῖ νάχει κ' ἕνα

είλωτα ως «θεράποντα». Ὁ Πλήθων παραδέχεται ὅτι καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ λειτουργοὶ θὰ πρέπει νὰ συντηροῦνται ὅπως περίπου καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ στρατοῦ. Ἐνῶ ἀναγνωρίζει τὶς ὑπηρεσίες τῶν «τῶ κοινῶ ἱερωμένων», χτυπάει ὁ Πλήθων τοὺς μοναχοὺς ποὺ λένε ὅτι φιλοσοφοῦν καὶ ποὺ ἀξιῶνουν «ἐπὶ... τούτῳ τῶ προσήματι τὰ πολλὰ τῶν δημοσίων καρποῦσθαι». Ὁ δάσκαλός μου δὲ θύμωσε ὅταν ἔμαθε ὅτι ὁ Πλήθων κατηγορήσε στὸ ὑπόμνημά του τοὺς μοναχοὺς. ἤξερε ὅτι οἱ περισσότεροὶ μοναχοὶ ἔχουν συντρίψει μέσα τοὺς τὶς «πνευματικὲς πλάκες» τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, κ' ἔτσι δικαιολόγησε τὸν Πλήθωνα γιὰ τὴ στάση ποὺ πῆρε ἀπέναντί τους. Ὁ Πλήθων γράφει: «Ὅταν οὖν τοὺς ὑπὲρ ἀσφαλείας τῆς κοινῆς μισθοὺς οἱ μὲν ἀποδιδόμενοι τὸ πρόσχημα τῆς ἀρετῆς σφίσειν αὐτοῖς λαμβάνειν ἀξιῶσιν, οἱ δ' οἷς προσήκουσιν ἀποστεροῦντες τούτοις νέμειν, ποῦ τοῦθ' ὄσιον»; Ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι νοητὸ νὰ πληρώνεται. Καὶ ἡ θεία μοναξιά εἶναι πρόσχημα, ἂν ζητάει ἀνταλλάγματα κοινωνικὰ καὶ ὑλικά.

37

Ὅταν ὁ ἥλιος πιά εἶχε δύσει καὶ κατεβαίναμε μὲ βῆμα ἀργὸ ἀπὸ τὸ Γεροκομεῖο, ρώτησα τὸ δάσκαλό μου ἂν ξέρει ποιάν ἀπάντηση ἔδωσε ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ στὸν Πλήθωνα. Ὁ δάσκαλός μου μοῦ εἶπε ὅτι δὲν ἤξερε. Ἄν, ὅμως, εἶχε ὁ αὐτοκράτωρ υἱοθετήσῃ τὶς σκέψεις τοῦ Πλήθωνος, δὲ θάπρεπε τάχα νὰ εἶχε φθάσει ὡς τ' αὐτιά μας ἡ πληροφορία ὅτι ἄρχισε ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν Πελοποννησιακῶν πραγμάτων, ὅπως τὴν εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ Πλήθων; Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1417 εἶχε περάσει ἤδη ὀλόκληρος χρόνος ἀφότου ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Τὸ ὑπόμνημα, βέβαια, τὸ ἔλαβε ὁ Μανουὴλ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Πλήθων, ὅμως, θὰ τοῦ εἶχε χωρὶς ἄλλο προφορικὰ ἀναπτύξει ὅσα συνοψίζει στὸ ὑπόμνημά του. Ὅπως ξανάχτισε ὁ Μανουὴλ σὲ εἰκοσιπέντε μέρες τὸ Ἐξαμίλιο, δὲ θάπρεπε τάχα μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα νὰ διατάξῃ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλήθωνος; Ὁ Πλήθων, τελειώνοντας τὸ ὑπόμνημά του, παρακαλεῖ τὸν αὐτοκράτορα – καὶ δίχως ἄλλο τὴν παράκληση αὐτὴ θὰ τοῦ τὴν εἶχε ὑποβάλῃ καὶ προφορικὰ – νὰ τοῦ δώσει τὴν ἐντολὴ ν' ἀνασυντάξῃ ὁ ἴδιος «ἐργῶ Πελοποννήσῳ τὰ πράγματα ἐς τόδε τὸ σχῆμα» ποὺ στὸ ὑπόμνημά του «λόγῳ» εἶχε ἀναπτύξει. Γιατί δὲν τοῦδωσε ὁ αὐτοκράτωρ τὴν ἐντολὴ αὐτή;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ τὰ θέτω σήμερα. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1417 ἀρκέσθηκα σὲ ὅσα μοῦ εἶπε ὁ δάσκαλός μου. Ἄν καὶ εἶχα ἔντονο τὸ αἶσθημα ὅτι κι' ὁ ἴδιος δὲν περίμενε πιά τίποτε τὸ ἀποφασιστικὸ καὶ μεγάλο, τὸν ἄφησα νὰ νομίζει ὅτι τὸ μυστικὸ ποὺ μοῦ ἀποκάλυψε σχετικὰ μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Πλήθωνος εἶχε γεννήσει μέσα μου

μιά μεγάλη ἐλπίδα, μιὰ προσδοκία γιὰ κάτι τὸ ἀπροσδόκητο. Σήμερα σκέπτομαι ὅτι, ὅπως ἤξερα ἐγὼ ὅτι μ' ἐξαπατοῦσε κάνοντας τὸν αἰσιόδοξο, ἔτσι τῶξερε κ' ἐκεῖνος ὅτι τὸν ἐξαπατοῦσα κάνοντας ὅτι συμμεριζόμενα τὴν προσποιητὴ αἰσιοδοξία του. Θυμᾶμαι ἀκόμα πολὺ καλὰ δυὸ ματιές πού ἀνταλλάξαμε κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ Γεροκομειό. Οἱ ματιές ἐκεῖνες εἶπαν καὶ στοὺς δυὸ μας πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅλα τὰ λόγια πού εἶχαμε ἀνταλλάξει.

38

Ἡ συνάντηση τῶν δυὸ φιλοσόφων, τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ, δὲν εἶχε νὰ προσθέσει τίποτε στὴν ἱστορικὴ μοῖρα τοῦ Γένους μας. Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ ἦταν πιά κουρασμένος· εἶχε γεράσει. Ὁ Πλήθων τοῦ ζήτησε νὰ παραμελήσει – στὸ βάθος, μάλιστα, νὰ ἐγκαταλείψει – τὸ Βυζάντιο, καὶ νὰ ξεκινήσει πάλι, ὅπως οἱ Δωριεῖς, ἀπὸ τὴ Σπάρτη γιὰ νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα Ἑλλάδα. Ὁ Μανουήλ, ὅμως, ἦταν κληρονόμος· δὲν ἦταν πρωτοπόρος. Ἦταν, βέβαια, σοφὸς κληρονόμος· ἀλλὰ ὅσο σοφώτερος εἶν' ἓνας κληρονόμος, τόσο δυσκολώτερα μπορεῖ νὰ γίνει πρωτοπόρος. Οἱ ἰδέες τοῦ Πλήθωνος ἦταν σωστές. Ὅπως βγαίνει κι' ἀπὸ ἓνα ἄλλο ὑπόμνημα πού ὁ Πλήθων παράδωσε ἀργότερα στὸν δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Θεόδωρο (τὸν γιὸ τοῦ Μανουήλ), ὁ Πλήθων ἤξερε καλὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τῆς ὥρας ἐκείνης καὶ τίς μεγάλες δυνατότητες γι' ἀντίσταση καὶ ἀναγέννηση πού πρόσφερε ἡ Πελοπόννησος. Ὡστόσο, ἡ γνώση δὲν ἀρκοῦσε. Χρειαζόταν ἡ πράξη. Κι' ὅταν, ὕστερ' ἀπὸ κάμποσα χρόνια, πῆρε τὴν πρωτοβουλία γιὰ πράξεις μεγάλες καὶ ἀποφασιστικὲς ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἦταν πιά πολὺ ἀργά.

Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ, διαπιστώνοντας τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ γιοῦ του Θεοδώρου, ἀρκέσθηκε – ὅταν ξαναγύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη – νὰ στείλει στὸν Μυστρᾶ, γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν δεσπότη Θεόδωρο, τὸν πρωτότοκο γιὸ του Ἰωάννη. Ἡ τέτοια φροντίδα του γιὰ τὴν Πελοπόννησο ἦταν συγκινητικὴ. Ἀλλὰ ἦταν δίχως νόημα. Τὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ Πλήθωνος δὲν τῶπιασε ὁ κουρασμένος νοῦς τοῦ Μανουήλ.